

DE SOLIDARITATS JUEVES A CONFRARIES DE CONVERSOS: ENTRE LA FOSSILITZACIÓ I LA INTEGRACIÓ D'UNA MINORIA RELIGIOSA¹

per

Jaime Castillo Sainz

(UNIVERSITAT DE VALÈNCIA)

La historiografia centrada en les formes de sociabilitat urbana en l'Edat Mitjana ha oblidat massa sovint les fórmules de relació existents dins les minories ètniques o religioses que conviuen o coexistien, segons les conjuntures, amb el gran cos social cristià. Manquen encara anàlisis que s'endinsen en l'estructura de les formes pròpies de cohesió grupal d'aquestes minories. Tampoc no s'ha abordat la seua funció social. Caldria qüestionar-se si aquestes fórmules jugaren un paper integrador d'aquests grups en la dinàmica global del món urbà, o bé si es constituïren en marcs diferenciadors, és a dir, en instruments de consolidació de les particularitats en front de la massa cristiana circumdant, o si –com a hores d'ara pensem– exerciren alhora aquestes dues funcions aparentment contradictòries. Des d'aquesta perspectiva la confraria duria a terme una tasca de solidificació d'un grup d'individus, en el cas de les minories ètniques i religioses, amb unes arrels comunes i diferenciades de les de la resta de la societat; però seria alhora l'eina ideal per introduir-se en la dinàmica global de la societat, perquè la confraria és un mecanisme compatible, que pot encaixar-se perfectament en el seu complex engranatge.

Ens hauríem de demanar si l'omissió d'aquestes qüestions clau de les formes de sociabilitat en la ciutat medieval no parteix d'un «prejudici» historiogràfic. Fa l'efecte que només cal apropar-se al món dels hebreus –i fins i tot dels conversos– a l'època medieval si es pretén clarificar els aspectes de la seua exclusió i la seua estigmatització com a grup ètnic i religiós repudiat, perpètuament carregat amb el llast de ser el poble deïcida, o si la intenció és descriure de forma plana i intemporal els seus trets ètnics més tòpics. A hores

¹ Aquest article és fruit de la recerca encetada en el curs de doctorat impartit pel professor Ferran Garcia-Oliver amb el títol de «*Jueus i conversos a la Corona d'Aragó*».

d'ara sembla més productiu traspasar aquestes barreres alçades per segles d'explicacions i interpretacions estereotipades de la realitat d'aquest poble i de la seua relació amb el medi social en el qual va estar inclòs. Efectivament, els jueus constituïren un cos coherent dins de la societat medieval amb unes peculiaritats pròpies, unes formes de relació i d'expressió religiosa i uns costums molt definits i diferenciats dels de la resta del món urbà baixmedieval, però fou alhora un grup integrat –de forma singular, això sí– en la seua dinàmica.

Però si l'estudi de la sociabilitat jueva és un camp pràcticament erm, amb moltíssimes possibilitats, el de les formes d'organització dels conversos potser és encara més prometedor. Es podria argumentar que les formes de solidaritat converses pertanyen plenament al model de socialització cristià i que, per tant, caldria deslligar-les de les jueves: en aquest treball tractarem precisament la continuïtat entre ambdues tradicions. Fet i fet, és al món convers on la dialèctica entre la funció integradora i els trets de fermaça de grup es desenvolupa amb una major riquesa de matisos: en el si de les seues confraries els conversos tractaren de conservar part dels fonaments culturals d'una realitat que ja s'havia esfondrat, però dins de la societat urbana la mateixa fórmula pretenia palesar amb claredat l'acceptació del nou estatus, i la intenció de participar, com qualsevol altre, dels mitjans establits per una efectiva integració social.

L'àmbit geogràfic de referència de tota aquesta reflexió al voltant de les formes de sociabilitat jueves i converses és la Corona d'Aragó, encara que el treball més pormenoritzat, centrat sobretot en el cas dels conversos, pren com espai d'anàlisi la ciutat de València. El marc cronològic és el trànsit entre els segles xiv i xv, amb el pogrom de 1391 com punt de referència inevitable.

Alguns aspectes de les organitzacions socials jueves: de l'aljama a les confraries

Una de les mancances més habituals en els treballs sobre la societat jueva ha estat probablement l'absència de nivells en la descripció de l'estructura social. En front d'uniques peculiaritats comuns, pròpies de tots els jueus –que omplien la major part dels estudis–, els investigadors no han mostrat interès per establir i explicar les diferències existents en el si de les aljames. Només en alguns casos s'han analitzat les lluites internes pel control del poder polític i religiós. Però els jueus de vegades se'ns han presentat com membres d'un cos uniforme, i això és un miratge provocat per l'ús poc crític de les fonts i, més

encara, per la renúncia implícita a enfrontar-se a aquestes qüestions i a esbrinar-ne explicacions. La realitat és que al món jueu també tingueren el seu ressò els processos de desarticulació social propis dels temps tardomedievals –no podia ser d'altra manera–. Per això cal reivindicar, encara que sembla evident i innecessari, el reconeixement de l'existència mateixa de pobres, marginats i exclosos a l'interior de la comunitat jueva, i paral·lelament, de fórmules assistencials per enfrontar aquest problema.

La diferenciació present al món cristià entre el pobre bo i el dolent existeix també entre els jueus. A les aljames es reproduïx la idea que hi ha pobres que no mereixen el suport del seu grup perquè alteren la convivència, no mostren predisposició per acceptar la seua funció social i es rebel·len, implícitament o explícitament contra el sistema: són els veritables marginats, els que cerquen formes il·legals d'adaptació al món urbà.² Però hi hagué d'altres pobres, aquells que sent persones perfectament integrades sofriren processos d'empobriment. Entre el jueus, la caiguda en desgràcia econòmica per causa d'una mala inversió o per qualsevol altra adversitat, sembla ser el fonament de l'exclusió respecte a una posició social més o menys privilegiada, i no només en el sentit de pèrdua de poder i d'influència, fins i tot suposava el desclassament definitiu i l'expulsió de l'afectat cap a les perifèries de la societat. Aquesta percepció tingué resultats extraordinàriament radicals: en certs casos la situació d'indefensió de les persones vingudes a menys els va dur a una conversió quasi forçosa, a la recerca d'un àmbit social més acollidor. De fet els poders cristians estaven disposats a recolzar econòmicament a aquells jueus que prenguessen l'opció de la conversió.³ En qualsevol cas, i reconeixent el veritable daltabaix moral que suposaria un empobriment sobtat, sembla poc probable que el comú del jueus donàs l'esquena a aquells pobres vergonyants que assumissen la seua nova situació, accedint a complir una nova funció, molt menys atractiva, això sí, dins de l'aljama. De fet hi ha documentades accions benèfiques concretes amb aquestos pobres.⁴

² R. NARBONA: *Malhechores, Violencia y Justicia Ciudadana en la Valencia Bajomedieval*, València, 1990, pp. 127-144. L'autor considera que els que es situen als marges de la llei no resten fora del sistema, simplement adopten una forma d'integració diferent, desviada de les norma.

³ A. TOAFF: *Il vino e la carne. Una comunità ebraica nel Medioevo*, Bologna, 1989, p.132. L'autor fa referència a la política de les autoritats cristianes dirigida a fomentar les conversions mitjançant el suport econòmic als neòfits; cfr. pp.188-195.

⁴ Com el cas d'aquell vell que era acollit en un hospital perquè havia «*venido a grant pobreza*»; J. CABEZUDO: «Nuevos documentos sobre judíos zaragozanos», *Sefarad*, 20, 1960, pp.407-417; cfr. p.415. De fet la funció d'algunes confraries anava dirigida precisament a aquestes persones:

Com al món cristià, al jueu es poden cercar els fonaments ideològics de l'assistència en l'àmbit religiós. L'ideal de suport al pobre té les seues arrels a la Bíblia i al Talmud,⁵ encara que a la vida quotidiana la pràctica caritativa pugua respondre en ocasions a propòsits molt més pragmàtics i menys propers a la veritable filantropia. En aquest sentit, cal no oblidar que al món jueu, tant o més que al cristià, l'assistència té un marcat caràcter representatiu i fins i tot teatral o simbòlic, a més de defensiu en front dels resultats de les seues pròpies contradiccions internes.

Però l'evident grau de desconeixement que patim a hores d'ara respecte a la pobresa al món jueu, ens du a avaluar amb molta cautela la funció social de les seues organitzacions sòcio-benèfiques. Potser també caldria reconsiderar a la baixa el seu paper caritatiu i, paral·lelament, subratllar la seua vessant com marc de relació social, d'estructuració d'uns mecanismes de cohesió amb una missió molt més important des del punt de vista psicològic i sociològic en front del pes relatiu de les funcions econòmiques d'ajuda mútua que tradicionalment havien assumit —o que els historiadors els havien atorgat—. No obstant això, trobem algunes peculiaritats que no deuriem obviar-se. El fet mateix de l'existència de l'aljama com una unitat perfectament delimitada en les ciutats medievals, traduïda sovint en una topografia molt específica, atorga a tots els aspectes de les relacions socials i del suport col·lectiu certes singularitats. Al món cristià l'organització assistencial tendeix a ésser assumida per la societat civil, per les «burguesies» triomfants, i aquesta tendència s'albira també en la societat jueva. Però entre els jueus, l'aljama —el comú— té un paper molt més destacat, perquè ella mateixa es constitueix en grup d'interessos comuns: defensar-se en front d'una societat hostil i conservar un llegat cultural i religiós sempre mantingut en precari, en clar perill d'absorció i de dissolució en el dominant magma cristià. De fet cal considerar l'evident coherència interna a nivell religiós i institucional de les aljames, que van constituir-se en el veritable marc de referència de bona part de les relacions socials establides pels jueus: centre de la vida social, de les estratègies matrimonials, de l'associacionisme benèfic i professional, de l'educació... Des del punt de vista de les percepcions i dels marcs d'enquadrament, per als jueus la consciència de comunitat fou inqüestionable, consciència atorgada en bona mesura pel llast de prejudicis que

«reconeixentes que la dita companyia yes deputada por merce a cobrir muertos et pobres vergonyants»; A. BLASCO: «Instituciones sociorreligiosas judías de Zaragoza (Siglos XIV-XV). Sinagogas, cofradías, hospitales», *Sefarad*, 49, 1989, pp.227-236; *Id.*, 50, 1990, pp.3-46 i 265-288; Cfr. p.272.

⁵ H. BEINART: *Los judíos en España*. Madrid, 1992, pp.153-156.

tots plegats sofrien. Malgrat tot això cal no oblidar la interacció constant entre jueus i cristians, en una dialèctica complexa i riquíssima, i no només en la vida econòmica, on potser és més evident, sinó també en les relacions socials i personals. Aquests lligams conviuen amb una separació més o menys clara, especialment accentuada des de les troncs dels més il·lustres eclesiàstics, que potser necessitaven aquest mirall distorsionant per refermar les seues pròpies conviccions.

D'entre els aspectes d'eixa construcció comunal que és l'aljama, les funcions assistencials són només un exemple. Mantenien una organització caritativa sota el seu control directe i amb finançament «públic» –participació en certes impositions–, encara que amb el complement de les formes tradicionals: donacions particulars i explotació del patrimoni immobiliari.⁶ Per damunt d'eixe primer graó assistencial i en funció de la grandària i les necessitats als diferents indrets, la societat jueva anà dissenyant tot un entramat assistencial, si de cas més complex que el que trobem habitualment entre els cristians.⁷ Al món jueu, a més de la sinagoga com seu de l'aljama, trobem tres tipus d'institucions socio-benèfiques: els hospitals, les confraries assistencials i les d'ofici. A grans trets l'esquema és similar al cristià, especialment pel que fa a la concepció de l'hospital. Però quan s'analitza el que hi ha darrere d'aquesta construcció social es troben algunes peculiaritats interessants.

Confraries assistencials i almoines

Allò que crida més l'atenció és la diversitat i l'especificitat de les confraries. Cadascuna respon a una necessitat concreta i sembla estar perfectament dissenyada per donar resposta a eixa demanda. Al món cristià, tret del cas de

⁶ A. BLASCO: «Instituciones sociorreligiosas...» Cfr. pp.12-18, en què explica el funcionament i l'administració de l'almoina de l'aljama. R. PITA MERCE, *La societat jueva als calls lleidatans*, Barcelona, 1978, pp. 16-21; entre els drets i els deures assumits pels membres de l'aljama l'assistència tenia un paper destacat. A. DURAN: *La Judería de Huesca*, Saragossa, 1984, p.47. Els exemples són múltiples.

⁷ A. BLASCO: «Instituciones sociorreligiosas...». Aquest és el treball que ha aconseguit dur endavant una descripció més minuciosa de tot l'organigrama assistencial d'una aljama, la de Saragossa. És el cas potser més espectacular de diversificació assistencial que podríem trobar a tota la Corona, per això no sembla ser representatiu d'allò que podria trobar-se en altres indrets. Encara que té la virtualitat de mostrar el quadre de tota una construcció assistencial, es troba a faltar una major preocupació per l'anàlisi de la seua veritable funció social, per damunt del nivell exclusivament assistencial, aquest sí, perfectament delimitat.

les confraries d'ofici, allò més habitual és trobar confraries devocionals, amb certs trets de mutualisme, però sobretot establides com fórmules de relació social i d'expressió d'una religiositat molt més sensitiva, més propera a les distintes formes d'expressió popular de la cultura i diferent, encara que no contradictòria, a l'oferida pels clergues a les parròquies.⁸ Entre els jueus aquestes confraries semblen deixar un poc a banda els aspectes religiosos per primar activitats concretes de caràcter social.⁹

Altra peculiaritat es la repetició dels fonaments de l'esquema confraternal pertot arreu: els tipus bàsics es reproduïxen fins i tot en les aljames menors. Les funcions socials assumides serien quatre, sempre parlant a grans trets: caritat amb els pobres, cura dels malalts, instrucció religiosa i tot allò referent a la mort i al soterrament dels difunts. Les confraries pròpiament caritatives s'ocupaven del repartiment d'almoines, del proveïment de roba per als més pobres, de l'ajut a la constitució del dot entre les fadrines sense recursos suficients...¹⁰ Òbviament societats cíviques amb aquests objectius existirien en moltes aljames. A València hi hagué almoines de tipus privat, sorgides de fundacions testamentàries, amb organització i formes de finançament absolutament semblants a les cristianes.¹¹ Un segon bloc d'associacions es dediquen a l'atenció als malalts; són totes aquelles que al seu nom contenen el mot hebreu «holim». Aquest és un dels tipus més estesos per diferents indrets; el tenim documentat a Morvedre, València i Gandia.¹² D'altra banda, hi ha un conjunt de confraries

⁸ Algunes reflexions en aquest sentit, al voltant de l'associacionisme religiós i assistencial als temps medievals han estat les desenvolupades per B. Chevalier: B. CHEVALIER: *Les Bonnes Villes de France du xvf au xvif siècle*, Paris, 1982, pp.241-261.

⁹ A hores d'ara no podem si no qüestionar-nos la relació que hi hagué entre la religiositat predominant de l'aljama i altres formes paral·leles que pogueren construir-se al voltant de les confraries.

¹⁰ Aquesta sí és una fórmula caritativa estesa pertot arreu, també al món cristià, desenvolupada mitjançant organitzacions tan peculiars com la que coneguem per al cas valencià; J. CASTILLO SAINZ, «Asistencia, matrimonio e inserción social: «La Loable Almoína de les òrfenes a maridar», *Saitabi*, XLIII, 1993, pp.101-111.

¹¹ Içach Cresques, de València, n'era l'administrador d'una, instituïda per Juceff Messies, de Lliria, que obtenia mitjans econòmics de l'explotació de cert patrimoni immobiliari; A.R.V. (Arxiu del Regne de València), *Protocolos*, 2.810, març 6 i 12, juny 18...(1386).

¹² Per al cas de Morvedre: J. HINOJOSA: «Los judíos del Reino de Valencia durante el siglo xv», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 3, 1984, pp. 143-181, cfr. p.158. Per a València: J. HINOJOSA: «La comunidad hebrea de Valencia: del esplendor a la nada (1377-1391)», *Saitabi*, XXXI, 1981, pp.47-72, cfr. pp.62-63; en aquest cas l'autor la interpreta com una confraria plurifuncional, no només d'atenció als malalts. Per al cas de Gandia tenim la referència d'un llegat testamentari fet per Salomo Bonet: A.H.N. (Arxiu Històric Nacional), *Osuna*, Lligall 1172-3, juliol 9 (1389).

encarregades de la conservació dels llibres sagrats i de la instrucció religiosa; probablement aquesta siga la fórmula més allunyada de la tradició confraternal cristiana. A més de a Saragossa la trobem a Girona o a Morvedre.¹³

Un tractament particular mereixen les associacions dissenyades al voltant de la mort. Una de les dimensions pròpies de les confraries al món cristià ha estat sempre l'establiment d'una comunió entre els confreres vius i aquells que moren temps enrere; aquesta solidaritat, més enllà dels afers de la vida quotidiana, és una resposta als temors contínuament renovats en front de la mort, i a la necessitat d'assegurar-se la cura de les ànimes al més enllà. Al món hebreu allò més habitual, en gairebé tots els calls, és l'existència de confraries especialitzades —amb una acurada organització— en l'atenció als difunts, el seu soterrament, el trasllat dels cossos, és a dir, en tot el ritual que envolta l'eixida d'aquest món; als documents apareixen amb el seu nom hebreu —«Cabarim».¹⁴ Indubtablement, la preocupació pels morts del propi grup social és un tret característic de totes les cultures i les religions, però entre els jueus sembla ser una qüestió especialment prioritària. Mantenien fossars propis; de fet, quan una comunitat jueva s'establia en un nou lloc, una de les primeres urgències era negociar amb les autoritats la concessió d'un espai adient per soterrar els seus morts.¹⁵ Darrere de tota aquesta construcció al voltant de la mort queda ocult, encara que s'intueix, tot un entramat mental que fa referència a un estadi de l'expressió i el sentiment religiós més primari i menys elaborat, que deixa a banda la complexitat dogmàtica i formal de les religions fermament establides per manifestar-se mitjançant cultes que responen més adientment a un cert tipus de demanda espiritual, de caràcter més sensitiu. De fet, els cultes desenvolupats en torn de la mort possiblement són els que més enforceixen els vells lligams comunitaris i els que són a la base de qualsevol disseny de les fórmules de sociabilitat.

¹³ Per el cas de Girona: L. BATLLE PRATS-J.M.^e MILLAS VALLICROSA: «Noticias sobre la aljama de Gerona a fines del siglo XIV», *Sefarad*, V, 1945, pp.131-146; cfr. pp.134-135. Per a Morvedre: J. HINOJOSA; «Los judíos del...», *op. cit.*, p.158.

¹⁴ En tenim a Morvedre: J. HINOJOSA: «Los judíos del Reino...», *op. cit.*, p.158. També apareix en llegats testamentaris a València, A.R.V., *Protocolos* 2.789, p.190 (1362); i a la petita aljama de Gandia, A.H.N., *Osuna*, Lligall 1172-3, juliol 9 (any 1389). En altres indrets apareix sota la denominació en la llengua corresponent, com a Osca, on és coneixia con confraria dels *cavafuessas*: A. DURÁN: *La Judería de...*, *op. cit.*, pp.47-48; R. DEL ARCO Y GARAY: «La aljama judaica de Huesca», *Sefarad*, pp. 271-301, cfr. p.281.

¹⁵ El 19 de novembre de 1326 Jaume II atorgava als jueus de la recentment establida aljama de Borriana autorització per construir el seu propi fossar, donant-los llicència per traslladar els cossos dels seus avantpassats des del fossar de Morvedre, d'on eren originaris, a aquest nou de Borriana. Document transcrit per J.R. MAGDALENA NOM DE DEU, *La Aljama de los judíos de Burriana (Siglos XIII-XV)*. Borriana, 1978, p.65.

Confraries d'ofici

Aquest model d'associació és més equiparable a la realitat cristiana. Al capdavant, la creació de corporacions d'aquest tipus entre els jueus potser va respondre a la necessitat d'enfrontar a la força creixent de les corporacions cristianes formes similars d'organització, atesa a més la circumstància de l'exclusió radical dels jueus –i també dels musulmans– de les confraries d'ofici cristianes.¹⁶ En qualsevol cas, les jueves copiaren les formes existents, potser com expedient per obtenir una via no només d'autodefensa, sinó també de penetració efectiva en la realitat urbana i en el mercat, en front de les ordinacions dels oficis cristians, en ocasions clarament tendents a eliminar la seua competència. Els únics establiments d'una confraria d'ofici jueva que ens han arribat, els dels sabaters de Saragossa, aprovats per Pere el Cerimoniós el 1336,¹⁷ presenten una estructura similar als de les corporacions d'ofici cristianes establides al segle XIV; de fet s'accentuen el nivell assistencial i el de la socialització de l'individu, assegurada mitjançant l'obligació de tots els confreres de participar en els moments importants de la vida dels companys o dels seus familiars, és a dir, la circumcisió, el matrimoni o les celebracions al voltant de la mort, sent aquest últim el punt que rep una atenció major, en consonància amb allò que albiràvem sobre el pes de la mort en la consolidació comunal. En qualsevol cas, no és aquest tipus de documentació, massa formalitzat, el que millor evidència les relacions establides entre les associacions, i entre aquestes i els seus membres. Les referències a altres confraries similars a Saragossa, *baldreseros* i *pellejeros*, recollides per A. Blasco. són tan laterals que fan gairebé impossible qualsevol intent d'interpretació, i simplement permeten constatar-ne la existència. Allò mateix cal dir d'altres notícies aïllades, com les referides a una confraria de teixidors a Calatayud.¹⁸

¹⁶ D. BRAMON: *Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià*. València, 1981. Cfr. pp.108-110. Ambdues minories religioses foren excloses de aquest tipus de corporacions perquè aquestes matenien també una vessant religiosa –a banda de les qüestions purament professionals i de competència–. Però això no pot justificar la identificació de les confraries d'ofici jueves com una mena de «contra-societat», utilitzant el terme emprat per l'autora, estructurada al marge de la dinàmica social global.

¹⁷ M. BOFARULL: *Colecció de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón (CODOIN)*, XL. Barcelona 1876, pp.131-133.

¹⁸ M.A. MOTIS: *Los judíos en Aragón en la Edad Media (s. XIII-XV)*. Saragossa, 1990, pp.124-127. En aquest cas l'autor ens parla de la crisi financera i la pèrdua del caràcter de corporació d'ofici patida per aquesta confraria, per l'accelerat procés de conversions sofert a les darreries del segle XV.

Però hi ha un document que mereix un comentari a banda. A. Blasco transcriu unes capitulacions establides el 1440 entre la confraria cristiana dels *pellejeros* de Saragossa i els jueus que practicaven el mateix ofici,¹⁹ en què es demostra l'existència de conflictes entre ambdues comunitats professionals, però a més, palesa l'important paper d'aquestes associacions més enllà de l'assistència; de fet la disputa versava sobre la vigilància dels obradors jueus presents a la ciutat, i la resolució donà als oficials de la corporació cristiana importants prerrogatives en el control de la seua producció: la força d'aquestes organitzacions era en aquells moments —meitat del segle xv— molt destacable, amb tendència evident cap al monopoli.

No han estat trobades referències directes a confraries d'ofici jueves al País Valencià. Però hi ha una notícia posterior, referida als conversos, que permet intuir la seua presència. El 1420 Alfons el Magnànim aprovà la fusió de dues confraries de conversos, la de Sant Cristòfol i la de Sant Amador. Més endavant analitzarem aquest afer, però ara ens interessa la segona. Fou prohibida el 1419 —com la de Sant Cristòfol, encara que aquesta fou rehabilitada uns mesos després—,²⁰ i l'any següent part dels que foren membres, concretament trenta, demanaren ser admesos amb els mateixos privilegis i obligacions en la de Sant Cristòfol;²¹ dels trenta confreres vint-i-un eren juponers, cinc sastres, un cotoner, altre corredor d'orella i dels altres dos no es menciona l'ofici: això té tot l'aspecte de ser una confraria d'ofici, potser amagada sota altra apariència. No seria aquesta confraria de Sant Amador una reconstrucció en el si de la societat cristiana d'una corporació d'ofici jueva, feta pels conversos que abans en foren membres?²² No fou la seua dissolució una conseqüència de la pèrdua del seu sentit? Com podrien mantenir-se dues confraries del mateix ofici en el mateix àmbit urbà?²³ Òbviament ens menegem en el terreny de la hipòtesi, però els

¹⁹ A. BLASCO: «Instituciones sociorreligiosas...», pp.286-287.

²⁰ A.R.V., *Reial Cancelleria*, 393, f.41r.

²¹ A.R.V., *Reial Cancelleria*, 393, ff.43v.-46r.

²² Potser la reunió dels juponers que va aprovar el Governador el 25 de gener de 1404, significativament desenvolupada a la església de Sant Cristòfol, va ser el moment fundacional de la confraria de Sant Amador: *...donà llicència a tots els juponers que.s poguessen ajustar d'aquí a VIII jorns primers vinents tantes vegades quantes volran a la Ecllésia de Sent Cristòfol per tractar alguns affers necessaris a lur offici...* A.R.V., *Governació*, 4.305, mà 1, f.6r.

²³ Coneixem l'existència d'una confraria de sastres cristiana, les ordinations de la qual foren aprovades l'any 1399: M. BOFARULL: *CODOIN*, XL, pp.76-81. Fins i tot coneixem l'existència d'un «ofici» de juponers i vanovers, precisament per cert conflicte mantingut amb el dels sastres: A.R.V. *Governació*, 2.220 (1418), mà sense numeració, f.40. Era la confraria de Sant Amador l'associació assistencial dels juponers i vanovers?

trets d'aquesta confraria conversa fan plausible l'existència d'una jueva de sastres i juponers, oficis molt estesos entre els jueus, encara que potser mai hagués obtingut privilegis o ordinacions, és a dir, la veritable constitució com organització reconeguda. De fet la força creixent del «col·lectiu» dels sastres jueus era motiu de preocupació per als seus homònims cristians que un mes abans de l'avalot de juliol de 1391 expressaven les seues queixes davant el consell de la ciutat perquè aquests «*obraven lur ofici*» més enllà dels límits recentment establits de la juevia, amb greu dany dels seus interessos.²⁴

Sens dubte la finalitat social d'aquestes confraries fou complexa, barrejant-se les motivacions corporatives, des del punt de vista professional – potser molt més importants del que es considera habitualment –, amb l'establiment d'altre tipus de lligams que anaven més enllà del treball i la defensa d'interessos econòmics. Com a l'àmbit cristià, entre els jueus aquestes organitzacions exerciren un paper fonamental en els processos de socialització, és a dir, en la introducció de l'individu dins l'esfera social.

* * *

En molts indrets, tota aquesta construcció s'esfondrà en un instant, l'endemà del pogrom de 1391. Aquesta és la data de la ruptura, de la destrucció d'una realitat al si de la societat urbana tardomedieval, almenys en moltes de les ciutats de la Corona d'Aragó. I aquesta ruptura va tenir episodis tan durs com l'abandonament forçós del fossar on descansaven les despulles dels familiars morts, o la consagració de la Sinagoga Major com església cristiana, a València sota l'advocació de Sant Cristòfol.

Efectivament, moltes aljames van desaparèixer com institucions, però molts dels seus membres van romandre a les mateixes ciutats, amb els mateixos vincles familiars i socials, amb la mateixa càrrega cultural i amb els mateixos avantpassats. No obstant això es produïren ruptures personals, trencament de famílies i de xarxes de relació fonamentades en l'afecte i l'amistat. Això era inevitable perquè les respostes a la nova situació foren diverses: no es produïen sobre un buit, sinó sobre una organització humana que havia donat mostres de patir greus problemes interns, problemes que fan més intel·ligible el greu daltabaix de 1391.²⁵ La comunitat jueva no era un tot uniforme. En el seu si

²⁴ A.M.V. (Arxiu Municipal de València), Manual de Consells, A-19, ff. 230v-231r. (1391, juny 14).

²⁵ Diversos autors han incidit en la importància de les ruptures i les contradiccions en el si del món jueu com una de les explicacions dels irreversibles resultats d'aquests pogroms de 1391.

eren evidents les divisions de classe, però també els diferents graus d'implicació amb el món que els envoltava. Molts conversos aprofitaren ràpidament els avantatges que els oferia la nova situació: alliberament de certes prohibicions, major capacitat de maniobra, accés a càrrecs... No ens abandonem, però, a les tradicionals explicacions moralistes. Alguns autors insisteixen en explicar-nos que el desastre es va produir per la presència indesitjable de jueus «incincers i contemporitzadors»,²⁶ en una paraula, d'arribistes disposats a vendre tota la seua tradició per un plat de lleties, traint així el seu poble. Les coses mai són tan senzilles. Davant la nova situació les opcions personals foren variades, des de llançar-se als braços dels «enemics» per posar-se al front de la repressió —i d'això hi ha evidències—,²⁷ fins mantenir en secret els vells lligams, cultes i tradicions, tot i l'evident perillositat.

En qualsevol cas la cosmovisió pròpia, el sistema de valors, al cap i a la fi la cultura de la vida que portaven amb si els conversos, feia pràcticament impossible la fusió amb la societat cristiana de la gran part, encara que, com la conversió obria no poques portes i l'exclusió per raó de la religió perdia la seua justificació, molts d'ells aprofitaren la nova conjuntura per encetar un nou períple vital, trajectòries que assenyalaren el camí cap a una fusió molt més efectiva de les successives generacions.²⁸ Però des del punt de vista sociològic, la integració de la primera generació era una quimera, especialment pel caràcter multitudinari de la conversió. Un gran nombre de ciutadans passà en bloc de ser jueus a ser cristians: els lligams que en cas de conversió individual potser s'haguessen trencat irremissiblement, quedaven més bé reforçats, perquè els nous conversos no reberen de la societat vies d'integració adients i hagueren de tornar-se cap a si mateixos, i perquè el món cristià no els obrí les portes, generalitzant-se més bé la sensació d'odi cap aquells que arribaven de nou i escalaven cap al cim de l'estructura social, ara sense el pesat llast del canelobre dels set braços o de l'estel de David.

Cfr. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ: *Judíos españoles en la Edad Media*. Madrid, 1980, pp.190-193; J. BLAZQUEZ: *Inquisición y cryptojudaísmo*, Madrid, 1988, pp.21-22.

²⁶ C. ROTH: *Los judíos secretos. Historia de los marranos*, Madrid, 1979, pp.24-25.

²⁷ C. ROTH: *Los judíos secretos...*, *op.cit.*, pp.26-27, on parla en un to potser irònic dels conversos més sincers, és a dir, el més radicals anti-jueus després de la conversió. Y. BAER: *Historia de los judíos en la España cristiana*. Madrid, 1981, t.2, pp.419-420, es refereix també als conversos que ràpidament obtingueren llocs de responsabilitat i alçaren amb la major violència, la bandera de la intransigència.

²⁸ Alguns autors s'han endinsat en l'explicació de la progressiva, encara que difícil, assimilació dels conversos, considerant un tret bàsic el canvi generacional: B. NETANYAHU: «¿Motivos o pretextos? La razón de la inquisición», en *Inquisición española y mentalidad inquisitorial*. Barcelona, 1984, pp. 23-44; cfr. pp. 39-40.

Entre els conversos, alguns s'instalaren ràpidament en el lloc que els corresponia en la societat, oblidant en la pràctica el seu passat —la mescla per dalt és sempre molt més senzilla—. Però bona part d'aquesta primera generació va ser incapaç de deslligar-se del seu grup natural. Per això, després d'aquest temps d'incerteses, arribà el moment de la restructuració interna, això sí, sota uns paràmetres absolutament nous, perquè els conversos s'adonaren que calia assumir les formes cristianes per introduir-se de forma efectiva en la societat, i això, amb certa audàcia, podia constituir-se en coartada perfecta per mantenir en secret alguns comportaments aleshores prohibits i suposadament eliminats.

La reorganització dels conversos: entre la conservació de les arrels i el pragmatisme

El 31 d'octubre de 1397 un grup de quinze conversos, potser en nom de bona part de la comunitat neòfita de la ciutat de València, nomenaren procurador en la persona d'un correigionari seu, Joan Samora, amb una missió molt concreta: demanar llicència davant el Governador per extraure les despulles dels difunts soterrats en el que fou fossar dels jueus, situat a Russafa, i traslladar-les a qualsevol lloc on es pogués assegurar la seua conservació.²⁹ No són jueus els que reclamen els cossos, són cristians batejats, els pares dels quals havien viscut i havien mort com a jueus: quin tipus de conversió calia, doncs, esperar d'aquesta primera generació?

De nou la mort es situa al centre del nostre discurs, i serà d'ací endavant un fil conductor ineludible, perquè la reorganització dels neòfits va desenvolupar-se al seu voltant.

La primera fita important en aquest procés de restructuració no fou la del cas al·ludit. Uns mesos abans ja s'albirava entre els conversos la possibilitat

²⁹ A.R.V., *Protocols*, 10.407, octubre 31 (1397). Joan I havia donat autorització el 1393 a alguns jueus, probablement els que fugiren de València el 1391, perquè traslladassen els cossos dels seus avantpassats a un nou recinte, que hauria estat aprovat el 1394: J. HINOJOSA: «Los judíos del...», *op. cit.*, p.155. Davant aquesta aparent contradicció caben dues explicacions: que el trasllat no es dugués a terme, almenys en la seua totalitat, pels inconvenients lògics de fer-ho amb els ànims encara exaltats després dels fets de 1391, o per la probable «diàspora» dels jueus que fugiren des de València; la segona possibilitat és que, efectivament, fóra creat un nou fossar, però que, amb l'absència dels jueus i la por inicial dels conversos a ser identificats amb ells hagués restat en un estat preocupant d'abandonament, i fins i tot que hagués sofert alguna violació per part dels cristians més radicals.

que s'establís un fossar exclusiu per a la seua comunitat. Als seus dos testaments, el convers Guillem Gençor elegia ser soterrat en el fossar dels cristians nous, encara un projecte;³⁰ ara bé, si morís abans de la construcció o compra del cementeri, aleshores seria soterrat en qualsevol altre, sempre a condició que els marmessors traslladassen les seues despulles quan el fossar deixàs de ser un projecte per convertir-se en realitat: el vell convers –potser caldria dir vell jueu– no volia romandre més enllà del temps estrictament necessari sota terra estranya i al costat de cossos pertanyents a gent amb la qual no mantenia cap lligam.³¹ Aquell home se sentia estrany entre els cristians i estava especialment interessat en que s'acceleràs l'erecció del nou fossar: concep la permanència en un altre cementeri com una situació passatgera, i potser per això atorgà 10 lliures per accelerar la construcció del nou. Guillem Gençor va morir sense veure'l,³² però poc temps després els seus companys, una part de la comunitat dels conversos, aconseguiren fer realitat el seu somni.

Aquestos afers aparentment anecdòtics són extraordinàriament significatius. Pràcticament tota la documentació que ens ha arribat, almenys la dels primers anys, sobre la comunitat neòfita i la seua principal confraria, concerneix d'una manera o altra a la mort. Fa l'efecte que la consciència comunitària de la necessitat d'un fossar propi per als conversos fou el catalitzador de tota la seua reorganització, i aquest és un tret absolutament peculiar, ja que cap confraria cristiana de València tenia el seu propi cementeri, en la mesura que els soterraments es feien en els fossars de les diverses parròquies. En el termini de dos anys, entre 1397 i 1399, un grup de conversos, en haver perdut part de la por que els immobilitzava, va ser capaç de construir sota l'aparença de formes cristianes els dos marcs fonamentals de la sociabilitat conversa: un fossar d'utilització segurament exclusiva i una confraria que reproduïa en bona mesura les activitats de les associacions jueves al voltant de la mort; i aquestes dues fórmules no eren habituals al món cristià.

Mitjançant els protocols notarials podem seguir amb certa minuciositat el procés paral·lel d'estructuració de la confraria i de construcció del fossar. Com hem vist el projecte ja existia el 1397. El 20 de gener de 1399, Martí

³⁰ A.R.V. *Protocolos*, 10.407, juny 26 i juliol 31 (1397).

³¹ J. BLAZQUEZ: *Inquisición y...*, p.57: «...el ser enterrados en tierra virgen era una obsesión para ellos y eran corrientes los rumores... que muchos judaizantes estaban enterrados en los fonsarios judíos y que en los ataúdes inhumados en las iglesias no había más que leños o piedras...».

³² A.R.V., *Protocolos*, 10.407, octubre 22 (1397); amb aquesta data hi ha un àpoca de dos florins pel preu de dues lloses per al túmul del soterrament de Guillem Gençor.

l'Humà aprovà les ordinacions de la confraria dels conversos de València, sota l'advocació de Sant Cristòfol.³³ A partir d'aquests moments els majorals i el clavari de la confraria començaren a organitzar les bases del seu funcionament, encara que evidentment un grup de conversos havia encetat aquesta tasca temps enrere. De fet alguns d'ells s'havien organitzat per presentar davant del rei la pertinent demanda. Arnau de Vilarnau, el primer clavari, va fer efectius a Martí de Lluna, altre convers, 30 florins per les despeses de l'aprovació.³⁴ Una setmana més tard els quatre primers majorals, Joan de Vera, Daniel Tristany, Joan Escrivà i el mateix Arnau de Vilarnau contractaren Pere Franc i Joan Serra per exercir l'ofici d'andadors³⁵ per espai de sis anys, amb l'obligació de fer crida a tots els confreres amb motiu dels capítols i altres reunions; rebrien 40 sous anuals pel seu treball, a més de 10 sous per cada capítol general i altres retribucions amb motiu de les crides fetes per certes commemoracions, unes de caràcter festiu, com les esponsalles o les noces, i altres luctuoses, com el soterrament d'un albat. El contracte dels andadors palesa les inquietuts inicials dels que dissenyaren la confraria: assegurar la presència física i el suport del grup en els moments importants de la vida de l'individu, en aquells veritables «ritus de pas». Aquesta presència és bàsica en la configuració i el manteniment d'una comunitat que pretén establir-se com ressort d'integració en front d'un món urbà habitualment hostil i perillós.

Una vegada aprovades les ordinacions i esbossada la fesomia de la confraria, els seus representats començaren la construcció del fossar. Les dues primeres referències daten de maig de 1399. Joan de Vera, un dels majorals, reconeix haver rebut del clavari Arnau de Vilarnau 106 sous pel pagament dels treballs de construcció d'una tàpia per tancar un pati, primer espai previst per al nou fossar.³⁶ Aquest mateix dia, Pere Febrer va rebre del clavari 11 florins pels treballs de condicionament de l'espai al·ludit. El lloc es deia l'Hort d'En Vassall i, significativament, estava situat a la parròquia de Sant Andreu, on va estar la juderia de València i on, probablement, encara vivien un bon grapat de conversos. Més indicativa encara era la ubicació de la casa i els horts que els confreres de Sant Amador compraren «*per obs de fer e edeficar en aquells fossar e capítol*»; encara que mai arribà a fer-se l'esmentat fossar, arran de la prohibició i posterior fusió amb la de Sant Cristòfol, cal recordar on era: «*en la*

³³ M. BOFARULL: *CODOIN*, op. cit., XLI, pp. 117-128.

³⁴ A.R.V., *Protocolos* 1.445, febrer 25 (1399). En aquesta quantitat era inclòs allò que acordaren tant per preu de les diverses gestions, com pel pagament del segell reial.

³⁵ A.R.V., *Protocolos*, 1.445, març 3 (1399).

³⁶ A.R.V., *Protocolos*, 1.445, maig 8 (1399).

*parròquia del loch de Ruçafa segons que afronten d'una part ab lo fossar dels jueus...».*³⁷

Potser per la consciència que l'espai habilitat era insuficient, els majorals de la de Sant Cristòfol compraren uns dies després, pel preu de 46 lliures, sis nous patis al mateix lloc, també *ad opus fossari*.³⁸ Cal suposar l'èxit fulgurant de la iniciativa mampresa pels conversos més actius. Potser molts altres decidiren afegir-se a l'estructuració de la seua comunitat quan van veure que el projecte progressava i es feia una realitat. Tot just en aquests moments es feu efectiva la donació continguda en el testament de Guillem Gençor.³⁹ Potser aquells foren uns moments especials plens d'esperança per a molts dels conversos. En un breu termini havien assolit no poques de les seues expectatives: disposaven d'una confraria pròpia i legalitzada per desenvolupar-hi la seua vida social, i també un cementeri on soterrar els seus morts amb la dignitat i la seguratat que mereixien.

Més tard, l'any 1419, al document en què era rehabilitada la confraria després d'una momentània prohibició, trobem una clàusula molt interessant: «...com haïam fet reconèixer a certes notables persones lo ciminteri de la dita confraria, lo qual és vist assats sufficient e dispost per sepultures dels dits confreres qui ara són e per temps seran, atès que no.ls és tolta facultat de no poder elegir sepultura en altres parròquies de la dita ciutat, provehim... d'aquí avant lo dit cimenterí no.s puxa més avant créixer o ampliar...».⁴⁰ Si bé l'autoritat recorda als conversos que poden triar el seu lloc de soterrament en qualsevol altre fossar de la ciutat, ens adonem que aquest col·lectiu evitava posar en perill l'eix entorn del qual girava la seua consciència col·lectiva: volien ampliar-lo, ara i adès, en l'espai on havia estat l'aljama, sempre en solars contigus, configurant una veritable unitat. Tot i aquesta prohibició, el 1453 obtingueren llicència reial del Magnànim per pagar els drets d'amortització d'una casa i un hort situats en la porta anomenada dels jueus, segons sembla, per eixamplar

³⁷ A.R.V. *Reial Cancelleria*, 393, ff.43v.-46r. Casos molt similars han estat estudiats per H. Beinart per a Castella-La Manxa: el 1412 els conversos de Ciutat Reial, organitzats en tres confraries compraren al beneficiari d'una donació reial un solar on havia estat el fossar jueu: H. BEINART, *Los conversos ante el tribunal de la Inquisición*, Barcelona, 1983, pp. 65-67.

³⁸ A.R.V., *Protocolos*, 1.445, maig 26 (1399).

³⁹ El seu marmessor, Gastón de Lera, donava als majorals aquelles deu lliures com ajuda per la construcció del fossar: A.R.V., *Protocolos*, 1.445, juny 5 (1399). Les ampliacions des d'aleshores foren contínues; l'any 1400 es va comprar un pati contigu pel preu de 91 lliures, el que va ocasionar alguns problemes de finançament: A.P.P.V. (Arxiu de Protocolos del Col·legi del Patriarca de València), 21.905, febrer 16 (1400).

⁴⁰ A.R.V., *Reial Cancelleria*, 393, ff.41r.-v.

tant el seu hospital –tal vegada la seua «seu social»–, com el seu fossar.⁴¹ Els testaments mostren com els conversos triaven majoritàriament el nou fossar, anomenat també de Sant Cristòfol, per al descans etern.⁴² Paral·lelament es multipliquen les donacions privades, que és la forma de finançament típica de qualsevol tipus d'associació social i assistencial.⁴³

Al mateix 1399, en el mes de setembre, Joan de Valleriola substitueix com clavari a Arnau de Vilarnau. Aquest personatge ens serveix per esbrinar alguns aspectes de les continuïtats que s'observen entre la societat jueva i la conversa. Abans de 1391 Joan de Valleriola era conegut com Fahim Darle i era rabí. Sense dubte aquest és un d'aquells exemples evidents del nivell de reproducció de l'estructura social jueva al si de la comunitat conversa; un membre prominent de la comunitat hebraica es converteix, i no rep només un nom cristià, sinó que, per establir la seua posició social, rep també l'apel·latiu de «*magister*».⁴⁴ Més encara, en el document al·ludit exercia una funció pròpia d'un membre influent de la societat, amb certa superioritat moral sobre la resta, «arbitrador i amigable compositor», i com sabem, el rabí tenia una funció jurídica, a més de la pròpiament religiosa: encara que les circumstàncies impediessin el mimetisme i la reproducció perfecta de les estructures anteriors, la nova comunitat no es fonamentava sobre un buit, i va reproduir a grans trets una estructura social prèvia.

En els anys següents la confraria anà refermant-se. Els soterraments en el fossar dels conversos es generalitzen poc a poc,⁴⁵ i també es fan més habituals les lleixes en benefici de la confraria.⁴⁶ Allò més original són les donacions fetes per les despeses del soterrament, tot i que semblen menys una lleixa que un pagament directe de certs serveis, i ens recorden la tasca duta a terme per les confraries jueves de «Çabarim».⁴⁷

⁴¹ A.R.V., *Reial Cancelleria*, 258, f.113.

⁴² A.R.V., *Protocols*, 1.445, juliol 15 (1399). Aquesta és la primera referència al fossar dels conversos a un testament.

⁴³ A.R.V., *Protocols*, 1.445, juliol 14, 23 i 24... (1399).

⁴⁴ A.R.V., *Protocols*, 1.444, gener 10 (any 1393).

⁴⁵ A.P.P.V., 21.905, gener 18 i 20, abril 13, juny 7, agost 3... (1400); A.R.V., *Protocols*, 1.446, on les referències és multipliquen, febrer 17, març 6, juny 27, agost 7... (1401); A.P.P.V., 21.909, juny 30, agost 12 i 23, setembre 2... (1402).

⁴⁶ A.R.V., *Protocols*, 1.446, juliol 7 i 18 (1401); A.P.P.V., 21.909, desembre 3 (1402).

⁴⁷ Joan de Vera i Pere Almudéver, majorals de la confraria, reberen dels marmessors del testament de Manuel Salvador certa quantitat que fou utilitzada per tot allò relacionat amb el seu soterrament. Les despeses fetes apareixen especificades per minut: 12 sous per la caixa, 2 sous i 6 diners pel bastaix i per fer els clams, 24 sous per pagar els sis preveres, 12 diners per la lletania,

L'ampliació del fossar i, en general, de les activitats de la confraria provocaren el creixement de les seues necessitats econòmiques, no suficientment finançades mitjançant les donacions, raó per la qual s'hagué de recórrer a les formes tradicionals de recaptació: la taxa entre els membres de la confraria i el carregament de censal.⁴⁸ Algunes notícies disperses d'eixos anys fan pensar en el definitiu enfortiment, i si de cas en la normalitat del funcionament de la confraria. Les deixes són habituals i fins i tot hi ha casos en què la persona que fa el llegat voldria ser acollida com a confrasesa a la seua mort.⁴⁹

La generalització de confraries de conversos en diversos indrets de la Corona d'Aragó es fa intel·ligible en aquest marc de referència, però té d'altres matisos. Aquestes associacions respongueren a un doble joc d'interessos per part dels conversos. En primer lloc, permeteren establir les estructures adients per mantenir uns lligams antiquíssims, així com unes formes particulars de relació i de celebració dels esdeveniments importants de la vida quotidiana. Però fou també una coartada ideològica per defensar-se de part de les sospites que sobre ells s'alçaven, ja que les seues ordinacions s'adaptaren escrupolosament a les formes cristianes d'associació benèfica i devocional: les autoritats no tingueren altre remei que aprovar-les, potser amb la idea que podrien ser la via més adequada per a la seua integració en el si de la societat cristiana. Un bon grapat de conversos⁵⁰ copiaren la fórmula d'integració en la dinàmica social més estesa al món cristià; els precursors foren, probablement, aquells que havien trobat més entrebancs per assolir altre tipus de fusió, més directa i efectiva, com potser fou la de part dels jueus més acabalats.

12 sous pel túmul fet al cementeri de Sant Cristòfol i 25 sous pel menjar ritual de celebració de la mort. A.R.V., *Protocols*, 1.446, novembre 4 i 12 (1401).

⁴⁸ La taxa fou el mitjà utilitzat per obtenir part de la quantitat necessària per eixamplar el fossar; els encarregats de fer-la recaptaren més de 27 lliures: A.P.P.V., 21.905, gener 1 i febrer 16 (1400). Amb un censal es pagà una casa amb el seus hort i pati, comprada pels majorals als jurats de la ciutat de València; tal vegada fou comprada com seu social de la confraria, encara que la seua adquisició també podria estar relacionada amb les necessitats contínues d'ampliació del fossar: A.P.P.V., 28.841, març 16 (any 1403). Després de la rehabilitació de 1419, el Magnànim atorgà a la confraria llicència per carregar certa quantitat de censals (1000 florins): A.R.V., *Reial Cancelleria*, 393, ff.41v-42r.

⁴⁹ A.P.P.V., 22.965, abril 4 (1412). Cfr. també: A.R.V., *Protocols*, 2.141, octubre 4 (1417): *pregant als confreres de la dita confraria de Sent Cristòfol que ls plàcia de ésser a la dita mia sepultura axí com ham acostumat de ésser a les sepultures dels altres confreres de la dita confraria, com ara per lavors me lexe confrasesa de la dita confraria e a la qual confraria lexe e vull que haia de mos béns ço que han acostumat de haver dels altres confreres...*

⁵⁰ Encara que no tots; el 18 de febrer de 1404, i a instància dels majorals de la confraria de Sant Cristòfol, el Governador «...*havia manat a.n Jaume de Vilaragut, convers, que no s'entrametés*

Per analitzar alguns aspectes de les ordinacions d'aquestes confraries ens fixarem en tres casos: la Santa Trinitat de Barcelona, Sant Cristòfol de València i la dels conversos de Gandia, també anomenada de Sant Cristòfol. Les ordinacions de les dues primeres foren aprovades per Martí l'Humà, en els anys 1397 i 1399 respectivament, encara que les de Barcelona foren ampliades el 1400, mentre que les de la confraria de Sant Cristòfol de Gandia van ser promulgades per Alfons el Vell, duc de Gandia, el 1403.⁵¹ Aquestes ordinacions són bàsicament paral·leles a les de les confraries cristianes tradicionals. Les diferències les trobem en la insistència en certs aspectes doctrinals i en l'establiment especialment detallat de les obligacions pròpies del cristià exemplar. Fa l'efecte que, almenys en part, són una concessió feta de cara a l'exterior, de cara a les autoritats que devien aprovar-les. La diferència és de matís, perquè la tasca educativa estava present a totes les confraries, però sembla que en el cas de les de conversos es va posar un accent especial, en consonància amb altres comportaments que tendien a palesar clarament i pública la sinceritat de la conversió, com per exemple la utilització de noms o cognoms significatius al cristianisme. Les ordinacions poden ser dividides en una sèrie de blocs temàtics: les formes externes d'expressió de les devocions i de la unitat del grup; l'assistència als malalts, les almoines, la participació als soterraments i en les festes i celebracions de la vida social; la «domesticació dels costums» —no acceptar com a confrare, reprendre i fins i tot excloure'n, als que es comporten d'una forma irrespetuosa—; i l'organització i funcionament de la confraria —periodicitat dels capítols, aportacions monetàries i administració econòmica, elecció i responsabilitats dels càrrecs, nombre dels confreres, condicions per ser admés... Res d'això ens permetria parlar de peculiaritats de les confraries de conversos, ja que, sobre el paper, exerciren totes les funcions típiques d'una confraria devocional: expressió de la religiositat, mutualisme i construcció d'un marc social de referència i recolzament comunal absolutament necessari en el món urbà. De fet, tenim la seguretat que són confraries de conversos perquè així apareix als preàmbuls. Només la de Gandia recull una disposició exclusivament dirigida a un col·lectiu convers: «*que per tolre tota suspecció e increpació de cirimònies judayques... cascun anys haia e sien algú o alguns bons e honests hòmens christians de natura qui sien en lo regiment de maiorals e altres oficis*

en dir mal no res que contra la dita confraria sia, sots pena de CC morabatins...» A.R.V., Governació, 4.306, mà 1, s.f.

⁵¹ Per a les dues primeres: M. BOFARULL: *CODOIN, op. cit.*, XLI: la de Barcelona, pp. 129-140; la de València, pp.117-128. Per al cas de Gandia: A. CUENCA: «Dos confraries medievals: San Cristóbal de Gandia y Santa Maria de Denia», *Saitabi*, XXXV, 1985, pp.23-37.

de la dita confraria, ensemps ab los christians novells. E.n així que.ls dits christians novells confreres o alguns d'aquells no puxen ésser ordenats en maiorals o regidors per sí de la dita confraria sens ésser ab aquells altres confreres christians de natura qui sien bons hòmens, honests, e de bona forma e conversació en lo dit regiment...» Aquest establiment és molt simptomàtic: els cristians vells i les seues autoritats es malfiaven de les intencions dels conversos, probablement perquè s'adonaren que la seua conversió fou forçosa i que sota un vel formal de cristianitat es mantenien —almenys entre bona part— velles formes de relació social i d'expressió religiosa; això explica l'interès per mesclar al si de les confraries els conversos amb cristians vells, donant a més a aquestos la major responsabilitat.

Les sospites sempre estigueren presents i es fonamentaren en dades concretes, sobretot als llocs on al costat de les comunitats de conversos restaren jueus; això explica l'elaboració de normatives destinades a impedir els contactes entre uns i altres.⁵² Però el recel afectà també els conversos de ciutats on els jueus havien desaparegut, com és el cas de València. El 24 de setembre de 1419, Alfons el Magnànim confirmà els privilegis concedits pel rei Martí a la confraria de Sant Cristòfol, que el mateix Magnànim havia revocat el 12 d'abril:⁵³ *«E d'aquella [la confraria de Sant Cristòfol] havien usat e sien estats en pacífica possessió, faents grans caritats e almoynes... Encara que com tals obres de caritat sien desplaients al enemich de humana natura, per informació sinistra e suggestió no vera de alguns es stat affermat que les obres que.s fahien en la dita confraria eren perniciosos e males, induhints serimònies deviants de bon cristianisme. E nós, voients provehir que tals males obres sots color de caritat no.s faessen, la dita confraria e almoyna, capítols, gràcies e privilegis hauríem revocades..., la qual revocació fundada en assercions e suggestions no veres, redundà en dan irreparable dels dits pobres e miserables conversos, e gran infàmia e denigració de vosaltres dits supplicants...»*; i donada certa informació demanada per l'autoritat, *«...no.s mostra... acte il·lícit i serimònia deviant de bon cristianisme ésser fet o perpetrat per maiorals o confreres de aquella...»*. Aquests són els fets que ens presenta el document, però, què és pot albirar darrere d'aquesta redacció? Alguns cristians vells no estaven disposats a encreuar els braços mentre veien com els conversos —els jueus de tota la vida—, ara sense els impediments de la religió, s'endinsaven amb molta més

⁵² J. M^a. MADURELL: «La cofradia de la Santa Trinidad, de los conversos de Barcelona», *Sefarad*, 18, 1958, pp.61-82.

⁵³ A.R.V., *Reial Cancelleria*, 393, f.41r.-v.

facilitat en les estructures econòmiques i socials, grimpant a poc a poc graons en un ascens imparabile; per això, alguns d'aquestos cristians vells, engegats per l'enveja, haurien acusat –potser amb raons– l'organització més representativa dels conversos de fer pràctiques d'arrel jueva, i el rei trobà justificació suficient per revocar les seues ordinacions. Uns mesos després va reconsiderar la seua decisió gràcies a una reclamació, a certs testimonis i, potser, a una bona quantitat oferida pels conversos per mantenir els seus privilegis. Això sí, el rei féu una recomanació –més bé una amenaça–: «*Guardant-vos... que serimònies judaiques ni altres actes il·lícits deviants de bon cristianisme en vosaltres... no sien trobats. Car certifficam nós que ultra la revocació de la dita confraria, la qual en tal cas no permetriem ni sostendríem star, provehiríem en fer tals càstichs dels dits abusants que seria a ells pena condigna e a altres exempli...*».

Arreu trobem referències de les confraries de conversos com llocs on es perpetuaren els comportaments hebreus⁵⁴ i, fins i tot, els cultes i l'expressió de la religiositat, encara que com les fonts principals són les inquisitorials cal ser crític i no deixar-se dur fàcilment cap a abusives generalitzacions. A més hauríem de parlar en termes de procés: no pot ser analitzada de la mateixa manera la primera generació de conversos i les següents.

Realment l'estructuració fou molt més complexa –la confraria de Sant Cristòfol és només un dels seus episodis, encara que potser siga el més significatiu–, però els documents ens amaguen gran part de la informació. De fet la mateixa fusió forçosa entre les confraries de Sant Amador i Sant Cristòfol no resta convenientment aclarida. Només sabem que el 22 de gener de 1420 el rei va signar-la, amb la justificació de les baralles, «*debats, pleyt e divisió*», que havien existit entre ambdues. El cas és que hi hagueren conflictes entre els conversos i sembla que la confraria fou un instrument d'articulació d'aquestes lluites que potser foren una prolongació de problemes sorgits en les aljames; A. Blasco opina que les confraries en el món jueu foren també vehicles utilitzats per els menys afavorits per reivindicar i fer valer els seus drets i accedir a certes

⁵⁴ H. BEINART: *Los conversos ante...*, op. cit., pp.65-67; Y. BAER: *Historia de los judíos...*, t. II, pp.524-529; J. BLAZQUEZ: *Inquisición y...*, op. cit., pp. 48-65. Un viatger alemany de les darreries del segle xv, clarament favorable, això sí, a la repressió contra els conversos, ens parla dels neòfits de València, «*que con apariencia de cristianos siguen profesando en su fuero interno los dogmas de la ley judaica... a escondidas lavaban los cadáveres, y los enterraban conforme a los ritos de la secta...*; *tuvieron sinagogas disimuladas con nombres de parroquias i advocaciones de santos...*»; Jerónimo MUNZER: «*Viaje por España y Portugal en los años 1494 y 1495*», versió del llatí per Julio Puyol, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, LXXXIV, 1924, Quadern I, pp.32-119; cfr. pp.66-67.

parcel·les de poder.⁵⁵ Fou aquest conflicte una lluita pel control de part de la comunitat conversa? Per què «triomfà» –com ho palesen la seua supervivència i les condicions favorables de la fusió– la de Sant Cristòfol? Era aquesta la confraria d'una cert grup, més o menys privilegiat dins dels conversos, com va ser-ho la de «Çabarim» entre els jueus de Saragossa?⁵⁶ A hores d'ara no podem sinò formular les preguntes.

Tot allò que envolta a la confraria de Sant Amador és bastant fosc. El 31 de juliol de 1419, quan la confraria ja havia estat prohibida, els seus representants comparegueren davant del Governador a demanar la llicència necessària per poder ajustar els que en foren membres, i així aclarir els comptes i establir les parcel·les de responsabilitat en els deutes i els afers econòmics de la confraria.⁵⁷ En el document de fusió aquests problemes de l'administració econòmica es desenvolupen més àmpliament. La unió efectivament es dugué a terme; el 1430 els majorals de la confraria de Sant Cristòfol «quitaven» un censal que havia estat carregat per la de Sant Amador anys enrere.⁵⁸

Per damunt de les confraries encara hi hagué la referència ineludible de la comunitat dels conversos com un col·lectiu, això sí, en conflicte gairebé permanent. El 1418, Gabriel Ballester i Roger de Moncada demanaven llicència per tornar a ajustar els «*conversos de la dita universitat e olim juheria*», amb la intenció d'aclarir diversos afers –bàsicament qüestions econòmiques– concernents a la que fou universitat dels jueus, així com nomenar procuradors per fer-se'n càrrec.⁵⁹ Els dos portaveus demanen al governador que faça crida pública «*dins los límits e termes de la dita olim juheria*», perquè és necessari ajustar de nou a tots els conversos, «*...per ço que puxa aquí ésser tractat com molts actes e contractes fahents per la dita universitat són en diverses lochs de la dita ciutat e per diverses corts e notaris e altres persones singulars escampats, los quals són e estan en gran perill de perdre.s... E açò per la temporal mort... que cascan jorn se segueix en les persones de la dita universitat antigues, les quals saben e han rahó de saber los fets e negocis d'aquella, e no los jóvens... de que.s seguiria gran dan irreparable a aquella e als dits conversos...*». La disgregació progressiva i la desaparició natural de la primera generació dels conversos, dels vells que encara recordaven el seu temps com a jueus, fou potser la darrera causa de l'esfondrament definitiu de l'idea de comunitat. Només les

⁵⁵ A. BLASCO: «Instituciones...», *op.cit.*, pp. 8-9.

⁵⁶ *Idem*, *op.cit.*, pp.35.

⁵⁷ A.R.V., *Governació*, 2.221, mà 11, f.17r.

⁵⁸ A.R.V., *Protocolos*, 1.899, abril 4 (1430).

⁵⁹ A.R.V., *Governació*, 2.220, mà sense numeració, f.7.

urgències econòmiques eren suficientment importants com per demanar als conversos que s'ajustassen. Els mateixos Gabriel Ballester i Roger de Muncada ja s'havien presentat davant el Governador anys enrere –novembre de 1413–,⁶⁰ perquè aquest intervinguera en l'elecció d'un representant de la «*mà mitjana*» dels conversos, donada la mort d'Aznar Pardo, anterior portaveu d'aquesta, per fer front a la demanda plantejada per Joan Maçana en relació amb una taxa; la comunitat, com veiem en absolut unitària, tenia dificultats, fins i tot, per triar la seua representació davant diversos afers.⁶¹ Joan Maçana –un altre membre de la confraria de Sant Amador– també es presentà davant el Governador perquè son pare «*en temps passat... agué collida una taxació de pecúnia que per la comunitat dels conversos de la dita ciutat fon donada al molt alt adonchs Rey*» i la comunitat havia deixat un deute amb ell de més de 248 florins, segons sentència ja promulgada; aparentement els representats dels conversos no havien fet aquest pagament, «*e lo dit Joan vulla haver, recobrar les dites quantitats de la dita comunitat e singulars de aquella e les missions... e sostenir de comunicar singularment o citar a tots los de la dita comunitat fos molt dispendiós o difícil per la multitud dels singulars de la dita comunitat, qui són més de mil...*»;⁶² encara que Joan Maçana demanà insistentment el nomenament d'un procurador per part dels conversos sembla que el conflicte es va perllongar, perquè no era fàcil reunir-los i, òbviament, ningú no volia fer-se càrrec del deute. Les dificultats per congregar tota la comunitat eren insuperables. Solament certs afers econòmics feien reviscolar tímidament en la comunitat dels conversos la consciència de ser-ho, i només com una resposta a necessitats peremptòries. Els referents comunals realment funcionals eren només les confraries, especialment la de Sant Cristòfol, encara que molts conversos anaren rebutjant la seua relació amb una associació que, en alguns casos, era més un llast que un ajut en el seu progrés social.⁶³ al cap i a la fi era la confraria «dels conversos».

⁶⁰ A.R.V., *Governació*, 2.204, mà 33, f.11. (1413).

⁶¹ Davant de la cort de Governació es presenten diversos conversos intitulant-se com «procuradors» de la seua comunitat –en relació amb diversos afers, sobretot de tipus econòmic o referents als deutes anteriors a l'avalot de 1391–, que són, poc després inhabilitats per altres conversos. És el cas de Bernat Rabaça, sastre –hi ha un Pere Rabaça, també sastre, membre de la confraria de Sant Amador–, les gestions del qual foren desestimades per altres dos conversos, Roger de Moncada i Gabriel Ballester: A.R.V., *Governació*, 2.209, mà 25, f.41 i mà 27, f.25. Quelcom paregut cal dir del conflicte al voltant d'una taxa entre Pau Maçana –membre de la confraria de Sant Amador– i els dos procuradors conversos aludits adés: A.R.V., *Governació*, 2.209, mà 29, f.19 (any 1414).

⁶² A.R.V., *Governació*, 2.228, mà 19, ff.17-18 (1422).

⁶³ «*Lo honorable lochtinent de Governador dóna e atorga llicència a.n Manuel Pardo, Bernat*

Davant la impossibilitat efectiva d'una integració ràpida de tot el cos social dels conversos en la societat cristiana, especialment en les primeres generacions, una bona part fou capaç de reestructurar sota paràmetres perfectament cristians els ressorts bàsics que asseguraren el manteniment d'uns lligams i d'unes relacions socials —uns punts d'ancoratge—, absolutament necessaris en el món urbà, i tot això sense renunciar de forma absoluta a les seues arrels culturals i religioses. Les confraries són el reflex de l'actitud d'una part dels conversos, i per això romangueren en la corda fluixa, en una perpètua ambigüitat, entre el desig sincer d'aquests per integrar-se en la comunitat i el pes d'una tradició, d'un romanent de valors i experiències acumulades al llarg dels segles. El temps dugué endavant la seua tasca: una tenaç erosió de les despulles, cada vegada més insignificants, del substrat jueu present en cadascú dels conversos.

Castellar, en Gabriel de Moncada, en Gabriel de Valldaura, en Gabriel Jordà, en Daniel de Bellviure [conversos] e altres que.s puxen ajustar demà per tot dia en la casa de la confraria de Santa Maria de la ciutat de València [significativament no es reunixen al lloc on solien fer-ho els conversos: la església de Sant Cristòfol] per constituir procurador e advocats e deffendre.s de certa tacha la qual los cristians novells [ells no volen ser identificats en el genèric cos dels conversos] han feta segons se diu sobre la obra de Sent Cristòfol... [darrer punt d'ancoratge de les ja llunyanes arrels jueves]». A.R.V., Governació, 4.310, mà1, f.46v. (8 de maig de 1427).